

І. П. Меркатун (Київ)

Антирелігійна кампанія 50 — 60-х років на Україні

В цій публікації йдеться про непрості відносини між церквою та державою у 50-х — 60-х роках, офіційну політику щодо віруючих та їхніх організацій.

Становлення відносин між церквою і соціалістичною державою — складний, багатогранний процес. У науковій літературі виділяється кілька етапів у цих стосунках: конфронтації, нейтралітету та лояльності і, нарешті, співробітництва, закріпленого рішенням Помісного собору 1971 р.¹

Така періодизація дещо нівелює, спрощує конкретно-історичну ситуацію, оскільки ці відносини мали свої особливості. Один з періодів охолодження взаємин між державою і церквою припадає на той час, коли біля державного керма стояв М. С. Хрущов. Дане питання привертає нашу увагу остільки, оскільки це відбулося на долі культових споруд республіки, в тому числі пам'яток архітектури.

Період, що розглядається, був одним з найбільш кризових для останніх за Радянської влади. Такі явища у середовищі церковних організацій, на перший погляд, виявляли себе тільки у відступі перед тиском атеїстичної пропаганди, масовому добровільному відході віруючих від релігії та церкви, поширенні переконань, що релігія в недалекому майбутньому зникне й доживає останні дні. Поза увагою лишилися погіршення відносин між державою і релігійними організаціями та критичний стан культових споруд, в якому вони опинилися внаслідок цього. По суті, вирішувалося питання існування десь 8,5 тис. таких споруд на Україні.

Той час характеризувався також посиленням уваги партії та держави до проблем релігії і церкви, а також синхронністю процесів загальних перетворень у країні й змін щодо останньої. Позиція нового керівництва проявилася вже в 1954 р. 24 липня у «Правді» з'являється передова стаття «Ширше розгорнути науково-атеїстичну пропаганду», в якій відзначалося, що «...деякі партійні, профспілкові, комсомольські та інші організації, покликані вести виховну роботу в масах, під свободою совісті чомусь розуміють тільки свободу поширення релігійних поглядів. У багатьох випадках ця пропаганда не має войовничого, наступального характеру, відірвана від життя»².

Зрозуміло, що на це звернення адекватно відреагували всі агітаційно-пропагандистські структури. Бажаних результатів це не принесло, але з'явилася войовничість. Не обійшлося й без образ почуттів віруючих. 10 листопада 1954 р. ЦК КПРС приймає постанову «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди», в якій партійні органи зобов'язалися надалі не допускати ображення почуттів віруючих та церковників, а також адміністративно не втручатися в діяльність церкви³. Це був не відхід від позиції, а її коригування. У середині 50-х

¹ Курочкин П. К. Эволюция религии и церкви в социалистическом обществе // Вопр. научного атеизма.— М., 1977.— Вып. 21.— С. 22—23.

² Правда.— 1954.— 24 июля.

³ Коммунистическая партия, Советское правительство о религии и церкви.— М., 1959.— С. 106.

політика стосовно культових споруд обмежувалася порівняно нечисленними вилученнями та твердою відмовою передати релігійним об'єднанням будинки, які були раніше в них забрані.

Наприкінці 50-х років ситуація докорінно змінилася. В партії та державі почав утверджуватись політичний та ідеологічний волюнтаризм — країна готувалася зробити рішучий стрибок до комунізму. Зрозуміло, що релігійному фактору місця в суспільстві не залишилося і в хід пішов адміністративний тиск. Наприкінці 50-х — на початку 60-х років під будь-яким приводом чи навіть без нього закривалися церкви, молитовні будинки тощо⁴. В рамках загального обмеження діяльності церковних організацій було розпочато кампанію масового вилучення культових споруд. Більшість з них була розташована на території УРСР. У 1958 р. в цілому по Україні церква втратила 64 споруди. Це торкнулося майже всіх областей (порівняйте: у 1957 р. у 6-ти областях в неї забрали тільки 10)⁵.

В той же час, у 1958 р., здоровий розум ще перемагав і спроби зазіхання на культові пам'ятки архітектури присікалися. Так, Рада Міністрів УРСР відхилила клопотання Путивльського РК КПУ і райвиконкому про виключення із списків пам'яток архітектури та перебудову під господарські приміщення Миколаївської церкви Путивля — визначної пам'ятки XVIII ст. Причому в акті районної комісії відмічено аварійний стан споруди та неможливість її відбудови як пам'ятки. Однак повторна перевірка показала, що вона потребує лише часткового ремонту покрівлі, дверей та штукатурки фасадів⁶. Даний випадок свідчить про те, що місцеві комісії могли суб'єктивно оцінювати архітектурні якості та технічний стан культових споруд. Якщо в 1958 р. цей прийом іноді не спрацьовував, то надалі його будуть застосовувати не тільки місцеві органи, а й уряд республіки.

В тому ж році планувалося здійснити ряд широких заходів щодо ліквідації монастирів. Виконуючи рішення директивних органів, Рада в справах руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР та уряд УРСР розробили пропозиції щодо радикального скорочення їх кількості. На той час на території республіки діяли 40 монастирів і скитів, в тому числі 10 чоловічих, 30 жіночих (2364 насельники). У 1957 р. їхні прибутки становили 13,5 млн. крб.⁷ Щоб нейтралізувати «шкідливий вплив монастирів на місцеве населення», передбачалося в 2 етапи закрити 19 монастирів і скитів, насамперед жіночий монастир в Овручі Житомирської області та у с. Успенське Ровенської області, чоловічий скит Почаївської Лаври Тернопільської області, жіночі монастирі у Полтаві, Кременці Тернопільської, с. Густинь Чернігівської, с. Горбки Закарпатської, жіночий скит у с. Копашневе Закарпатської областей. Згодом мали зачинити жіночий Введенський монастир у Києві, чоловічий монастир у с. Крещатин Чернівецької, жіночий монастир у с. Домбоки Закарпатської областей тощо⁸. Найбільш ґрунтовна «чистка» відбулася у Закарпатській області, де з 13 монастирів та скитів вирішили залишити 4. Культове майно мали передати діючим монастирям та церквам, пам'ятки архітектури — у відання архітектурних управлінь, а церкви — релігійним общинам. Молодих монахів планували працевлаштувати, а решту — відправити в монастирі, що діяли.

Кампанія по закриттю цих споруд розтяглася на кілька років і велася організовано та досить обережно. Існувало деяке побоювання, що ці вольові рішення викличуть невдоволення з боку насельників і місцевих жителів. Відселення намагалися проводити дуже швидко, як

⁴ Гараджа В. И. Переосмысление // На пути к свободе совести. — М., 1989. — С. 22.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 9, спр. 930, арк. 187.

⁶ Там же, спр. 4977, арк. 13, 23.

⁷ Там же, спр. 6434, арк. 41.

⁸ Там же, арк. 37.

наприклад, у випадку із жіночим Овруцьким монастирем⁹. Монастирські будови перепрофільовувалися: під школи, лікарні, будинки престарілих тощо. Навряд чи це сприяло вирішенню питань, пов'язаних з нестачею шкільних чи лікарняних приміщень. Але не важко побачити, що були зруйновані архітектурно-історико-духовні комплекси, що формувалися століттями. Забули геть усе, особливо те, чим були монастирі протягом століть, коли ще не було розгалуженої системи світської освіти, друкарства та професійних істориків. Говорячи сучасною мовою, вони готували кадри національної інтелігенції, протистояли національному закріпаченню народу. Тривалий час багатом з них доводилося виконувати роль фортець. А консерватизм вони придбали тоді, коли крок за кроком втрачали монополізм у багатьох сферах суспільного життя.

Розпочате в 1958 р. масове вилучення культових споруд та їх закриття у 1959 р. набуло дедалі більшого розмаху. Їхня кількість зростала до 262, тобто в 4 рази більше, ніж за попередній рік¹⁰. Найбільшою мірою це торкнулося релігійних організацій Київської, Запорізької, Вінницької та Дніпропетровської областей. На заході республіки, де концентрувалося значне число церков, а рівень релігійності населення був вищий, в 1959 р. вилучити вдалося небагато.

В той же час був збролений ще один крок на шляху обмеження релігійної діяльності. Це стосувалося невеликої групи культових споруд — каплиць у «святих» місцях. У лютому 1959 р. ЦК КПРС зажадав від відповідних установ здійснити ряд заходів з метою припинення «культової діяльності за межами храмів». У реальності це вилилося у засипання криниць і джерел, біля яких відбувалися церковні ходи, у руйнування каплиць. Так, у м. Новопавлівка Червонолуцького району Луганської області на горі на висоті 50 м знаходилась каплиця з криницею. Там були розвішані ікони, горіла лампадка. Сесія Новопавлівської Ради депутатів трудящих прийняла рішення про ліквідацію «святого місця». Каплицю було знесено, а криницю — забетонувано¹¹.

В 1960 р. процес вилучення культових споруд набрав лавиноподібної форми. У Полтавській, Дніпропетровській, Чернігівській та Черкаській областях їх було вилучено більш як 50 (у кожній). У Київській, Львівській, Хмельницькій, Вінницькій, Одеській — майже стільки ж. Загальна ж кількість по УРСР становила 747, що в 3 рази більше, ніж за попередній рік¹². Таке значне число не могло виникнути внаслідок масової добровільної відмови відвідувати церкву. Часто місцеві органи влади видавали бажане за реальне, а республіканський та обласні уповноважені в справах РПЦ не бачили в цьому криміналу, хоч інколи висловлювалися проти «захоплення адмініструванням».

У багатьох випадках незадоволені віруючі надсилали скарги до всіх інстанцій з приводу цих неправомірних рішень. Місцевим комісіям доводилось виявляти неабияку спритність, щоб складати акти про поганий технічний стан культових споруд. (Це при тому, що церква вела великі ремонтні й реставраційні роботи.) У 1959 р. з цією метою тільки у Київській єпархії РПЦ (Київська та Черкаська області) було використано 1 млн. 870 тис. крб., не рахуючи витрат на монастирі. З річного звіту єпархії також видно, що, за даними на 1.01.60 р., 505 молитовних споруд були у задовільному стані або вимагали поточного ремонту, а 25 — капітального¹³. Церковні видання розповідали про реставрацію найбільш визначних з них¹⁴.

⁹ Там же, арк. 115.

¹⁰ Там же, спр. 9306, арк. 26.

¹¹ Там же, ф. 4648, оп. 1, спр. 238, арк. 6.

¹² Там же, ф. 2, оп. 9, спр. 9306, арк. 187.

¹³ Держ. арх. Київ. обл., ф. 4828, оп. 1, спр. 40, арк. 5, 10, 11.

¹⁴ Журнал Московской Патриархии.— 1959.— № 4.— С. 23.

Але головне, що заважало вилучати церкви — це «недосконале» радянське законодавство про культу, не пристосоване до таких темпів «занепаду релігії». Напружена законодавча робота дозволила виробити комплекс відповідних документів, які серйозно змінювали відносини між державою і церквою. Священний Синод Руської православної церкви за пропозицією уряду країни ухвалив спеціальне рішення, що підтверджувало зміни, запропоновані державою¹⁵.

На початку 1961 р. уже було відомо, що в жовтні XXII з'їзд КПРС прийме програму побудови комунізму. Уявлення про лад майбутнього не припускали і саму можливість існування в ньому релігійних пережитків. А оскільки темпи просування до цього суспільства мали бути досить швидкими, то й у сфері культів вироблялися відповідні радикальні рішення. У квітні 1961 р. відбулася Всесоюзна нарада уповноважених у справах Руської православної церкви при РМ СРСР, на якій було роз'яснено сутність законодавчих змін. За новим законодавством, процес відкриття церкви значно ускладнювався. Зате закрити її було значно легше, оскільки тепер це питання вирішувала не Рада Міністрів республіки, а облвиконкоми. Згідно з новим положенням, культова споруда могла бути зачинена, якщо вона підлягала знесенню внаслідок реконструкції населеного пункту або через її поганий стан — за наявності акту технічної комісії та відповідного заключення уповноваженого.

Священники втратили контроль над фінансами релігійних громад, не мали права втручатися в їх управління. Община могла наймати служителя культу за умови, що він отримав реєстраційне посвідчення в обласного уповноваженого. Податок на їхні прибутки сягав 81% — за прогресивною шкалою. Держава тепер могла контролювати всю фінансово-господарську діяльність церкви. Остання ж втрачала обмежене право юридичної особи. Уповноваженим було рекомендовано не знайомити духовенство із законодавчими нововведеннями передусім тому, щоб не дати церковним діячам можливість тлумачити це, як якийсь новий курс радянської держави щодо церкви¹⁶.

Звітуючись про виконану роботу, Голова Ради в справах Руської православної церкви при РМ СРСР В. А. Куроєдов, на одній з нарад зазначив: «...За минулий 1960 та перший квартал цього року Радою, за поданням місцевих організацій, знято з реєстрації 1775 релігійних общин, в тому числі: в Українській РСР — 1015, в Російській Федерації — 330, в БРСР — 250, в Молдавській РСР — 169 та ін. За цей же період було ліквідовано 13 монастирів і скитів., в тому числі: в УРСР — 9 монастирів і серед них Києво-Печерська лавра, в Молдавській РСР — 2 монастирі і по одному монастирю в Білоруській і Литовській РСР». Було також відмічено, що «...загалом кількість культових установ в нашій країні ще залишається високою. На 1-ше квітня 1961 р. в СРСР налічувалося 11 тис. 237 церков і молитовних будинків, в тому числі: в РРФСР — 2512, в УРСР — 7192, БРСР — 698, Молдавській РСР — 372...»¹⁷.

Отже, можна констатувати, що на початку 1961 р. було підведено законодавчу базу під політику обмеження діяльності церкви. Це і надалі дозволяло ще активніше вилучати культові споруди.

1961—1962 рр., за відомою аналогією, можна назвати «роками великого перелому». Кількість знятих з реєстрації церков і молитовних будинків вражає уяву. Якщо в 1961 р. їх було 997 (у 1960 р. — 747), то в 1962 р. — 1144¹⁸. Більше ніж інші втратили віруючі Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Хмельницької й Вінницької облас-

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 9, спр. 8313, арк. 153, 154.

¹⁶ Там же, спр. 9306, арк. 32, 48, 70.

¹⁷ Там же, арк. 37.

¹⁸ Там же, ф. 4648, оп. 5, спр. 3, арк. 56.

тей. Значна кількість споруд була вилучена у Волинській, Дніпропетровській, Київській, Одеській, Полтавській та Чернігівській областях. У решті ж абсолютне число вилучених церков було меншим лише через те, що там узагалі їх налічувалося не так уже й багато¹⁹.

На якій підставі могли забрати церкву? Можливостей було кілька. По-перше, коли велася генеральна реконструкція населеного пункту або його частини, а культова споруда заважала²⁰. Такі випадки були, але не дуже часто. По-друге, нова інструкція по застосуванню законодавства про культу передбачала можливість закриття церкви через слабку релігійну активність населення — мала кількість служб на рік, незначне число присутніх на них тощо. Передбачалося, що віруючі зможуть задовольнити свої релігійні потреби у сусідній, не дуже далеко розташованій церкві. Критерій «слабка релігійна активність» був настільки відносний, що під його дію могла потрапити переважна більшість общин. Характерний приклад незаконного закриття церкви мав місце у с. Костобобрів Семенівського району Чернігівської області. Церковні служби було припинено у зв'язку з нібито розпадом релігійної общини. До інстанції посипалися скарги віруючих. Перевіркою було встановлено, що в селі, крім великої кількості православних віруючих, є ще й секта баптистів. Причому православні дали зрозуміти місцевим керівникам, що у випадку зачинення церкви, вони відвідуватимуть баптистський молитовний будинок. Було вирішено повернути церкву віруючим і зроблено висновок, що «...адміністративні дії деяких органів влади Чернігівської області... тільки сприяють посиленню позиції церкви»²¹.

В 1962 р. вилучити більш як 1 тис. церков можна було, лише спираючись на адміністративні заходи і нехтуючи права віруючих. Часом замість того, щоб виправити помилку, на скарги реагували інакше. У с. Забілоччя Радомишльського району Житомирської області релігійну общину було знято з реєстрації ще у 1960 р. Почавши переобладнання храму, місцеві органи зустріли сильний опір з боку парафіян. Останні направили 15 листів до різних інстанцій. Всі вони повернулися до Радомишльського РК КПУ «для прийняття відповідних заходів по припиненню активізації віруючих за відновлення діяльності церкви»²².

Іноді, щоб показати слабку релігійну активність, власті виявляли неабияку фантазію. У с. Лопатичі Олевського району Житомирської області, щоб зірвати пасхальну службу, у передпасхальну ніч (8 квітня 1961 р.) оголосили «військову тривогу» із застосуванням «світломаскування». Пікети на дорогах затримували людей, що йшли до церкви, намагаючись їх не пропускати. Голова сільради вимагав від священика — через «тривогу» і «світломаскування» — свічок не палити. Але віручі з інших сіл не підкорилися і прорвалися до храму²³.

Пізніше, в 1967 р., оцінюючи релігійну обстановку та обрядовість, уповноважений Ради в справах релігій при РМ СРСР по УРСР К. Литвин зробить висновок, що у 1961 р. при переобліку релігійних організацій місцеві керівники «...свідомо зменшували кількість віруючих, що відвідують церкви і молитовні будинки. Робилося це з метою аргументації необхідності закриття культових споруд та зняття з реєстрації релігійних общин»²⁴. До таких роздумів його «підштовхнули» 3277 скарг, що надійшли в той період на адресу уповноважених по Україні, а також понад 12 290 відвідувачів, які приходили із своїми скаргами²⁵.

Все це свідчить про те, що кампанія по вилученню у віруючих

¹⁹ Там же, арк. 67.

²⁰ Куроедов В. А. Религия и церковь в советском государстве.— М., 1981.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 10, спр. 3530, арк. 41—43.

²² Там же, ф. 4648, оп. 1, спр. 311, арк. 50.

²³ Там же, спр. 238, арк. 77.

²⁴ Там же, оп. 5, спр. 3, арк. 31.

²⁵ Там же, спр. 128, арк. 90—91.

культових споруд здійснювалася з великими перекрученнями і, навіть, порушенням існуючого законодавства про релігійні культу.

У 1963—1964 рр., останніх роках перебування М. С. Хрущова біля керма влади, цей процес пішов на спад, а в 1965—1966 рр. — практично припинився. У 1963 р. на Україні у церкви відібрали 526, а в 1964 р. — 257 таких об'єктів. За даними на кінець 1964 р., було 4536, на кінець 1965 р. — 4540, а у середині 1966 р. — 4540 діючих церков і молитовних будинків²⁶.

В чому полягали причини зменшення масштабів цієї кампанії в 1963—1964 рр.? Передусім у тому, що можливості їх вилучення на якійсь близькій до законодавства основі дедалі більше вичерпувалися. З іншого боку, зростав опір з боку релігійних громад. У ті роки доводилося відбирати у них цілком придатні для користування культові споруди. Іноді справа не завершувалася лише відправленням скарг, а переростала у конфлікти. В 1964 р. у с. Обухівка Бердичівського району Житомирської області стався такий випадок. Місцеві керівники та активісти на чолі із секретарем райвиконкому наприкінці дня під'їхали до церкви, що була знята з реєстрації через незначну кількість віруючих, для вивезення звідти культового майна. Тоді віруючі вдарили на сполох у дзвони. Зібралось майже все село. Люди були обурені неправомірними діями властей. Обстановка загострилася до краю. Опівночі, так нічого і не зробивши, активісти і керівники роз'їхалися. Віруючі до ранку залишалися у церкві, де йшла служба²⁷. Аналогічні випадки трапилися у с. Пасковщина Київської та у с. Виноградівка Одеської областей²⁸.

Загальні наслідки вилучення культових споруд у релігійних громад України були такими, що їм важко підшукати аналогію. За 20 післявоєнних років у республіці з реєстрації було знято 4847 церков і молитовних будинків РПЦ. Лєвова їх пайка припадає на 1959—1964 рр. — 3933. Виходить, що за період хрущовської антирелігійної кампанії віруючі України втратили до чотирьох тисяч храмів, а щонайбільше — у Львівській, Вінницькій, Івано-Франківській, Хмельницькій та Тернопільській областях.

Результати кампанії були, на перший погляд, блискучими для її організаторів і вбивчими для релігійних організацій. Треба відзначити, що відбирання культових споруд — це був засіб, який вів до підриву матеріальної бази релігії. У свою чергу, її ослаблення уявлялося способом перевиховання громадян у дусі атеїзму. В той же час визнавався принцип свободи совісті. Тогочасне його трактування та методи досягнення суцільної атеїзації населення врешті-решт звели нанівець усі титанічні зусилля по перевихованню трудящих, бо вони не відповідали кодексу прав людини у загальнолюдському його розумінні. Свобода віросповідання, що знайшла своє відбиття у Конституції СРСР і УРСР, увесь час згадувалась організаторами кампанії. Але на що цей принцип реально перетворювався, якщо релігійні погляди ставилися в один ряд з буржуазними, тобто з класово ворожими, з якими слід було вести боротьбу до повної перемоги!²⁹

Внаслідок цієї секуляризаційної політики культові православні споруди зазнали величезних втрат. Твердження про те, що вони були кимче потрібні для культурно-освітніх і господарських цілей, викликає сумніви. Подібна теза знадобилася для прикриття інших намірів. Адже тільки 1653 об'єкти були використані під школи, клуби, кінотеатри тощо. Це становить лише третину вилучених. Ці храми, доклавши чимало

²⁶ Там же, ф. 2, оп. 10, спр. 3530, арк. 2; ф. 4648, оп. 1, спр. 433, арк. 1, ф. 4648, оп. 5, спр. 3, арк. 30, 56, 67.

²⁷ Там же, ф. 2, оп. 10, спр. 3530, арк. 7—9.

²⁸ Там же, оп. 9, спр. 9306, арк. 46, 47.

²⁹ Танчер В. К. Про принципи політики марксистсько-ленінської партії щодо релігії і церкви.— К., 1967.— С. 22.

зусиль, вдалося використати у культурно-освітніх цілях: по-перше, тому, що їх взагалі важко переробляти під щось інше через конструктивні особливості. По-друге, на це необхідно кошти, яких на місцях не було. По-третє, багато церков було розташовано на цвинтарях чи біля них. Тому влаштувати там клуб або спортзал було дещо незручно. 794 споруди переобладнали під склади. В кожному конкретному випадку це викликало справедливе обурення з боку віруючих. 1209 приміщень кинули напризволяще, щоб вони поступово набули вигляду аварійних, які не можна відремонтувати. А от близько 1 тис. храмів були просто знищені — через аварійний стан або через неможливість використати їх для будь-яких потреб.

Таким чином, 2/3 споруд, що втратили своїх попередніх господарів, чекала досить сумна доля. До їх числа потрапила велика кількість тих, що нині належить до пам'яток історії і архітектури.

З іншого боку, говорити про те, що в ході цієї кампанії атеїзм набрав багато балів, теж буде невірно. Швидше можна констатувати, що програли і релігія, і атеїзм. Непродумані адміністративні заходи, що викликали опір з боку релігійних громад і віруючих, призводили до постійних конфліктних ситуацій, злив скарг до різних інстанцій. Це був період «тихої громадянської війни» войовничого атеїзму з релігією, в якій переможців не було, але втратили всі.

Серйозною вадою цієї кампанії було те, що в культових спорудах перестали бачити пам'ятки історії і культури. Це викликало хвилю зменшення загальної кількості останніх, сформувало в цілому негативне ставлення до їх охорони та збереження. Були втрачені цінні розписи храмів, старовинна література, ікони тощо.

Зміни, що відбуваються нині в нашому суспільстві, дають можливість по-новому подивитися на відносини між державою і церквою. Сутність нового підходу полягає в тому, що за релігією реально визнане право на існування (на основі принципу свободи совісті). В наукових дослідженнях, що стосуються церкви, активно переосмислюється історія релігії, її роль у суспільному й культурному житті. На цьому фоні інакше виглядає й проблема збереження культових споруд, передусім культових пам'яток архітектури. Для багатьох людей вони перестали бути осередками ворожої ідеології.

Зараз ми починаємо розуміти, що ідеологічні стереотипи заважали нам бачити в них один з важливих елементів історико-культурної спадщини.

Одержано 1.11.90.

В этой публикации речь идет о непростых взаимоотношениях между церковью и государством в 50-х—60-х годах, об официальной политике в отношении верующих и их организаций.